

A MAGYARORSZÁGI VALLÁSFÖLDRAJZI KUTATÁSOK TÖRTÉNETÉBŐL

Pete József¹

I. A vallásföldrajz gyökerei, alapjai

A vallás mint determináns

A vallás és a földrajz kapcsolatrendszerének történetileg változó viszonya, földrajztudományon belüli története tudománytörténeti – de ha tetszik: filozófiatörténeti – probléma. Jól látta ezt már TELEKI PÁL (1996), de – tőle függetlenül – hasonló következtetésre jutott LENDVAI L. FERENC (1996) is! TELEKI szerint „(...) a földrajzi gondolat, már csak mint a földrajzi gondolkodó gondolata is alkotóeleme a nagy, egységes filozófiai gondolatnak, a világnézetet kereső, vezérlő szellemeiben metafizikai realitásra törekvő emberi gondolkodás fejlődésének. (...) A földrajzi gondolat (...) mint a környezet felfogása tudásunknak egész komplexumában, tudásunknak minden ágában él, de ember és környezet kapcsolata él ezekben, él a tudás határán messze túl is, érzéseinknek és érzeteinknek világában. (...) A földrajzi gondolat és tudomány teljes történetének ezen az alapon kell magyaráznia minden egyes kor környezetfelfogását egyrészt, másrészt azt, hogy mit tartott földrajznak az adott kor és az azt közvetlen megelőző kor összefogásából, világnézetéből.” (TELEKI P., 1996. 18. 20-21.) TELEKINél tehát a körülhatárolás, ugyanakkor a filozófiai-világnézeti megalapozottság kérdése is felmerült.

A filozófiai-világnézeti megalapozottság tekintetében a kezdeteket a vallástudományi eredmények bizonyítják: a tér a vallásos (archaikus) ember számára nem homogén. A saját, önálló értékkel bíró „megszokott helyek” kiemelkednek ebből. A szent tér pedig „olyan hely, amely azáltal válik megszokott helyvé, hogy ott tapasztalhatjuk a hatalom megismétlődő vagy az ember által megismételt hatását” (LEEUW, G. V. D., 2001. 343). Ilyen szent hely a szentély, a ház, de a település is. Ezáltal „az ember a világot mitikus mágikus vagy elméleti módon a saját világává teszi, önmagát pedig e világ uralkodójává. Ez minden kultúra mély vallási alapja” (uo. 485). Mindez „tudományos” megfogalmazást a görög kultúrában kap. DILTHEY szerint „a döntő fogalmak, amelyek ebben keletkeznek: a kozmosz, az egész valóság értelmes, matematikai és harmonikus rendje, egy legfőbb világbölcsesség, mint a világ oka és mint a lét és az emberi megismerés közti kapocs, az istenség mint a világ építőmestere, a *formae substantiales* és végül a világlélek, a csillagzatok lelkei és a növénylelkek” (idézi: TELEKI P., 1996. 26. – *Kiemelés az eredetiben*). Láthatóan tehát a földrajz filozófiai-eszmei megalapozása a vallásban gyökerezett.

Az antik világ letűnésével új korszak kezdődött a földrajztudományban is. TELEKI szavaival jellemezhetjük a középkort: hanyatlott tudás, fejlődő eszmék. Mindkét momentumot két, egymással szorosan összefüggő tényező magyarázza: „A középkorban Kr. u. 1200-ig minden tudás a teológia, minden cselekvés a vallási gyakorlat jegyében áll. (...) A külvilág inkább a lelkivilág magyarázatára szolgál, amelyet hasonlatokkal, analógiákkal magyaráz” (TELEKI P., 1996. 30-31). A középkor „földrajzának” legnagyobb fejleménye „a világegyetem összes részei folytonos összefüggésének és egyneműségének a hite” A természet megismerésének arra kellett szolgálnia, hogy a tudásnak a metafizikán-teológián alapuló enciklopédikus egységét létrehozza (TELEKI P., 1996. 32).

A reneszánszban a „földrajznak” ez az egésze irányultsága a teológiából az esztétikán át tudománnyá vált. A folyamat LEONARDO DA VINCI munkásságában csúcsonyult ki.

---

¹ PTE FDI II. évf. PhD hallgató. Témavezető: Dr. Wilhelm Zoltán PhD tanszékvezető egyetemi docens. Középiskolai tanár, C.R. Nagy Lajos Gimnázium és Kollégium, Pécs. petej@freemail.hu

Tudományrendszertani helyzete is változott: a teológia szolgájából a politikát szolgáló történelem szolgájává vált. Jóllehet: még a kora újkorban is megfigyelhető a földrajzban a teológiai indíttatású hasznossági elv; igen sok asztro-, piro-, hidro- és litoteológia ismert a felvilágosodás korából is. Példa erre BÜSCHINGnek² az először 1754-ben kiadott, a 18. század második felét uraló földleírása is (TELEKI P., 1996).

Ez utóbbi tekintetében LENDVAI L. FERENC szkeptikusabb. Szerinte a „földrajz filozófiája” – saját cikkét megelőzően – csak KANT munkásságában formálódott ki. Bár maga is elismerte, hogy földrajzi fejtegetésekből korábban is vontak le „filozófiaiak tekinthető következtetéseket” (LENDVAI L. F., 1996. 97). Előzménynek csupán MACHIAVELLI, BODIN, MONTESQUIEU munkásságát tekintette.³ KANT előtt azonban megemlíttette HERDER nézeteit is. Szerinte „a filozófiai szempont közvetlenül csak HERDERNél lép elénk” (LENDVAI L. F., 1996. 98).⁴

KANT munkásságában találjuk meg a földrajz és a vallás kapcsolatrendszerének filozófiai megalapozását is. Az 1757-ben megjelent *Entwurf und Aufkündigung eines Collegii der physischen Geographie* a Földről szóló tudományoknak három fajtáját különböztette meg: a matematikai, a politikai és a fizikai földrajzot. A politikai földrajz pedig KANT szerint a népek közösségeit, vallásukat, szokásaikat tárgyalja (LENDVAI L. F., 1996). Ily módon a vallás KANTnál már nem a földrajz elméleti megalapozását, hanem tárgyát jelenti! A filozófia-ismeretelméleti megalapozást KANT az alábbiakban summázta: „A történelem azokra az eseményekre vonatkozik, amelyek az idő tekintetében, egymás után adódtak. A földrajz azokra a jelenségekre vonatkozik, amelyek a tér tekintetében, egyazon időben történnek” (idézi: LENDVAI L. F., 1996. – *Kiemelés az eredetiben*).⁵ Ebben a – fizikai földrajz által meghatározott – rendszerben a – többek között a – matematikai, morál-, politikai és kereskedelmi földrajz mellett a teológiai földrajznak, mint önálló részdiszciplínának is helye van már! Kant ennek tárgykörét is megadta: azt vizsgálja, milyen hatást gyakorolnak a földrajzi viszonyok a vallási képzetekre (LENDVAI L. F., 1996).

A vallás és a földrajz kapcsolatrendszerében KANT – illetve a felvilágosodás – koráig a kettő közti viszonyt elméleti szinten a vallás határozta meg. Gyakorlatilag pedig a „földrajz mint tudomány” a vallásos világképbe illeszkedett. A 18. századtól ebben gyökeres fordulat állt be: a vallás helyét átvette a filozófia, a vallás maga csak a földrajz egyik – változó jelentőségű – tárgya lett. A földrajztudomány egyetemes történetéből erre csak néhány kiragadott példát mutatunk be.

A földrajz mint determináns

A sorban az első talán CARL RITTER⁶ lehetett, aki a hegeli filozófián alapuló teleologikus – és teológiai is nevezhető – rendszert épített fel (HUNFALVY J., 1873.; HAVASS R., 1882.; MENDÖL T., 1999). Az elődök között azonban HERDER a legfontosabb. A panteista jellegű isten- és világfelfogás mellett – részben talán következményeként is – a földrajzi

² BÜSCHING, ANTON FRIEDRICH (1724-1793): német földrajztudós, lutheránus teológus, az "államismék" műfajának legnevesebb képviselője.

³ Utóbbi VOLTAIRE-rel együtt a miliőelméletek egyik első képviselője (MENDÖL T., 1999).

⁴ Jóllehet, korábban még KANTot tekintette a megalapítónak. És valóban: KANT munkássága megelőzi - és LENDVAI szerint is - hat a kortárs HERDER nézeteire! A történetfilozófiai fejtegetésbe némi kronológia zavar csúszott!

⁵ A kijelentés igen messzire vezető, szerteágazó, az alábbiakban nem részletezendő tudományelméleti diszkussziókhöz vezet. Sem többet, sem kevesebbet nem jelent ugyanis, mint azt, hogy a földrajz - a történelemmel együtt - nem tudomány, hanem egyszerűen csak ismeretközvetítő szerepe van. (BENEDEK J., 2002). LENDVAI L. FERENC szerint a filozófiával is az köti össze e "diszciplínákat", hogy "egyikük sem tudomány, de mindegyikük tudományos kíván lenni (LENDVAI L. F., 1996. 124. - *Szerző kiemelése*).

⁶ RITTER, CARL (1779-1859): német földrajztudós, a földrajzi determinizmus legnevesebb képviselője.

determinizmus éppúgy jellemző mindkettőjükre (VINKOVICS M., 1983). Talán ebből is következik, hogy a vallásföldrajznak nem szentelt jelentősebb figyelmet. A későbbiekben viszont – változó intenzitásban és mélységben – megmarad a földrajzi vizsgálódások látóterében a vallás. Ez annak is köszönhető, hogy a századforduló földrajzi kutatása – szakítva a korábbi természeti tér - gazdaság - társadalom okozati sorral – a cselekvő embert állította érdeklődése középpontjába. VIDAL DE LA BLACHE⁷ ún. életforma csoportja már csak a történelmi, vallási, etnikai és társadalompszichológiai ismeretek birtokában volt értelmezhető. A túlhajtottság azonban megmaradt: a korábbi természeti determinizmust a társadalmi „Substrat” magyarázatában mostantól bizonyos társadalmi determinizmus váltotta fel (BERÉNYI I., 2002).

E. RECLUS 1908-ban, E. HUNTINGTON 1945-ben, O. BOUSTÄDT 1975-ben, E. WIRTH 1979-ben foglalkozott a kérdéssel (LENDVAI L. F., 1996).⁸

A nemzetközi szakirodalom egyre bővülő folyamából kiemelve néhányat (DEFFONTAINES, P., 1948; BÜTTNER, M., 1974; RINSCHADE, G., 1999; HENKEL, R., 2001), azt láthatjuk, hogy ezekben a két terület – vallás és földrajz – viszonya immár végérvényesen a földrajzi szempontú megközelítés, problémafelvetés felől határozódik meg. A továbbiakban így a probléma vizsgálatát szűkebb kutatási területünkre, a magyarországi vallásföldrajzi kutatások történetére szűkíthetjük le.

II. A magyarországi vallásföldrajzi kutatások története

1. A második világháborúig

Kezdetek

A magyarországi vallásföldrajzi – vagy annak nevezhető – kutatások kezdetei a 19. század végére nyúlnak vissza. Ez a fentiekben bemutatott hangsúlyváltásra vezethető vissza: HUNFALVY JÁNOS⁹ tudományelméleti tanulmányában, CARL RITTER kapcsán fordulhatott meg a viszony a vallás és a földrajz között (HUNFALVY J., 1873). A váltást még élesebbé teszi, hogy a Földrajzi Közlemények ugyanezen első évfolyamában jelent meg KAAS IVOR (1873) tollából egy tanulmány a buddhizmusról. Igaz: az írás leginkább néprajzi, semmint vallásföldrajzi munkának tekinthető. Jelentőségét azonban jelzi, hogy ezzel – a földrajz keretében – utat nyitott a vallásföldrajz egyik legszorosabb „társának”, a vallásnéprajznak!¹⁰ Következik ez persze abból is, hogy a magyarországi földrajz és néprajz – a történelemmel együtt – a 19. század utolsó harmadában még differenciálatlan egységet alkotott (MENDÖL T., 1947).

További irányt jelentett a vallásföldrajz számára a vallásstatisztika megjelenése a földrajz érdeklődési terében. Szinte napjainkig ez az egyik „legfontosabb” ágazata a vallásföldrajzi kutatásoknak, publikációknak. Sokáig – a rendszerváltásig – szinte egyedüli képviselője (A

⁷ VIDAL DE LA BLACHE, PAUL (1845-1918): francia földrajztudós, a modern tájföldrajzi kutatások megalapozója.

⁸ RECLUS, ELISÉE (1830-1905): francia földrajztudós, CARL RITTER követője, meghaladója.

HUNTINGTON, ELLSWORTH (1876-1947): amerikai földrajztudós, a természeti tényezők meghatározó szerepét hirdető environmentalizmus képviselője.

BOUSTÄDT, OLAF: német földrajztudós, a tér-struktúrák vizsgálatával nyitott új kutatási irányt a földrajztudományban.

WIRTH, EUGEN: német földrajztudós, az elméleti kultúrföldrajz megteremtője.

⁹ HUNFALVY JÁNOS (1820-1888): földrajztudós, a földrajz első egyetemi tanára Magyarországon, 1870-től. CARL RITTER tanítványa.

¹⁰ Legközelebbi folytatója HAVASS REZSŐ lesz, az Athosz-hegyi kolostorokról közölt – mondhatni – útleírásával (1891). Szintén e műfajba sorolható NOPCSA FERENC írása Albániáról (1907).

VALLÁSOK..., 1882; STATISTIKAI..., 1885.; A KATHOLIKUS..., 1886.; HÉZSER A., 1915.; BENISCH A., 1922).

Újabb kapcsolódási pont lehetett – volna – a vallásföldrajz számára az egyházi földrajzi kutatások megerősödése is. Erre már a missziológiai ihletettségű statisztikai közlemények is utaltak (A KATHOLIKUS..., 1886), de az önálló publikációk is reményt nyújtottak. ORTVAY TIVADAR és HRUBANT LÁSZLÓ (1892) egyházi földrajzi munkája mégsem aratott osztatlan elismerést a földrajzi berkekben. A recenzens ugyan elismerte a munka értékeit – nemcsak leírást, de az egyházmegyék területének, határainak értékelését is adja –, nem mulasztotta el ugyanakkor aggályát is felemlíteni: sem a térkép, sem a szöveg nem terjed túl az egyházi földrajz keretein (MAGYARORSZÁG..., 1892). A kritika már csak azért is méltánytalan, mert más tudományágon saját nézőpontját kérte számon. Mindazonáltal az egyháziak adták az első vallási témájú ismertetést egy országról. ÜRGE IGNÁC katolikus hittérítőként szabatosan ismertette Kína főbb vallási irányzatainak történeti elterjedését (ÜRGE I., 1889). Szerzőnk – érthető módon – a kereszténység tárgyalásánál túlzásokba esik – következik ez sajátos nézőpontjából. Éppen ezért ezt nem róhatjuk fel hibájául. Mint ahogy azt sem, hogy leírásában nem terjed túl az *elterjedés* vizsgálatán. Tényként azonban rögzítenünk kell: csak korai előzménye ez a vallásföldrajznak! Címéből – *Khina földrajzi, népisei, vallási tekintetben* – adódóan pedig szoros kapcsolatban állt a néprajzzal és az útleírással is.

Elméleti problémák

A vallásföldrajz, a vallás integrálódásának következő lépcsőfokát jelentette a magyarországi földrajztudományban a diszciplína tudományrendszertani helyének meghatározása. Amíg FRIEDRICH RATZEL¹¹ nagy jelentőségű munkájának ismertetése kapcsán még csak említésszerűen jelent meg a vallási szempont (A FÖLD..., 1888), addig BARTEK LAJOS (1898) munkája a vallás és a földrajz együttes vizsgálatának tekintetében az első kísérletet jelentette a téma elméleti megalapozása tárgyában. BARTEK RITTER nyomán vizsgálta a földrajzi tényezők befolyását a vallásra. A korabeli vallástudományi eredmények alapján a különböző természeti jelenségek, objektumok (víz, hegy, égitestek) vallási jelenségekre gyakorolt hatását villantotta fel néhány példa alapján. Az írás egyoldalú, determinisztikus kísérlet a téma bevezetésére a magyarországi földrajztudomány érdeklődési körébe.

A továbbiakban azonban a felvetés nem talált követőkre, folytatókra. Köszönhető ez nyilván annak is, hogy a korabeli elméleti viták, fejtegetések köréből kimaradt a vallásföldrajz. CHOLNOKY JENŐNEK¹² (1910) a földrajztudomány felosztását bemutató elméleti dolgozata is mellőzi e szempontot. JEAN BRUNHES¹³ (1913) művében viszont, melyben a korabeli emberföldrajz szempontjait monografikusan alkalmazta Bosznia-Hercegovinára, maga is levont vallásföldrajzi következtetéseket. Ebben a tekintetben azonban munkája reflektálatlan maradt a hazai tudományos közvéleményben.

Témánk tekintetében hasonlóan következmények nélkül maradt az ebben az időszakban CZIRBUSZ GÉZA¹⁴ személye és munkássága körül kialakult vita is (CZIRBUSZ G., 1911.; CZIRBUSZ G., 1912; CZIRBUSZ G., 1913.; HALÁSZ GY., 1913A; HALÁSZ GY., 1913B).¹⁵ Vitatottsága egyik részről levezethető volt földrajztudományi felfogásából is: emberközpontúsága révén szükségképpen került szembe a természeti földrajz korabeli

¹¹ RATZEL, FRIEDRICH (1844-1904): német földrajztudós, az emberföldrajz megeremtője.

¹² CHOLNOKY JENŐ (1870-1950): egyetemi tanár, geográfus, geomorfológus, utazó, író.

¹³ BRUNHES, JEAN (1869-1930): francia földrajztudós, a műtájkutatás/kultúrtájkutatás egyik úttörője.

¹⁴ CZIRBUSZ GÉZA (1853-1920): piarista pap-tanár, geográfus egyetemi tanár. Az emberföldrajz első jelentős hazai művelője. Munkássága, személyisége igen nagy vitát kavart a magyar földrajzi közvéleményben.

¹⁵ A CZIRBUSZHOZ fűződő viszonyt ellentmondásossá teszi, hogy emberföldrajzi munkássága – a bírálatok ellenére – Magyarországon megkerülhetlenné vált (KEREKES J. Z., 1916; FITOS V., 1917).

felfogásával. A teremtett ember istenképisége, a földi élet antropocentrizmus is ezt támasztotta alá rendszerében. Másrészt kicsapongó életvitele, ellentmondásos személyisége önkéntelenül is személyi problémákhoz vezetett (HAJDÚ Z., 2002).¹⁶

CZIRBUSZ tette meg az első lépéseket a vallásföldrajz elismertetésében, rendszerezésében.¹⁷ Ennek elméleti megalapozásaként kijelentette: „A fizikai életet (...) lehet külső geogr. normákra visszavezetni, de a *szellem megnyilatkozásait*, p. o. a vallások társadalmak, nyelvek (...) létrehozatalát és geográfiai elterjedésének módját, okát az emberi elmének, akaraterőnek s a történelemnek negligálásával *sehogysem* lehet megérteni és megokolni” (CZIRBUSZ G., 1911. 4-5. – *Kiemelés az eredetiben*). Az emberiség geográfiai tagoltsága kapcsán az “ember lelki és fizikai kiválósága” és a Föld nyelvi tagoltsága mellett tárgyalta a vallások elterjedését is. Felfogása szerint ugyanis az általános emberföldrajzban csakis erről lehet szó, „mert a vallás szellemi tartalmához, mint a lélek szellemi valóját alapító tulajdonsághoz, nem lehet köze sem a természeti, sem a társadalmi környezetnek” (CZIRBUSZ G., 1917. 68.)! Mindebből egyértelműen következik, hogy Czirbusz már ekkor határozottan szakított a földrajzi determinizmussal.

CHOLNOKY JENŐ (1922) egészen más, sajátos megközelítésben tárgyalta az emberföldrajz kérdéseit, mégpedig az emberi szükségletek szerint csoportosítva. Az „élelem-védelem-kényelem-munka megkönnyítése” négyes szükséglete közül a vallás a védelem kapcsán került szóba (CHOLNOKY J., 1922. Idézi: NOVÁK L. F., 2001).

A vallás mint téma, szempont földrajztudományon belüli elhelyezésére a leghatásosabb kísérlet HÉZSER AURÉL¹⁸ tette meg. Ő az etnográfiai földrajz tárgykörében találta meg a helyét – korántsem problémamentesen. „Jó ideig a földrajzba kebelezték be az egyes népfajok, vallások, nyelvek földrajzi elterjedését is. Maga a térbeli elterjedés még nem kritériuma valamely tény földrajzi jellegének; földrajziva csak az esetben válik, ha a földrajzi tényezőkkel vonatkozásba hozható. Minthogy pedig a népfajok, vallások a nyelv és egyéb sajátosságok kialakulása legfeljebb csak részben magyarázható természeti okokkal, ezek nem tartoznak szorosan a földrajzi tanulmányok körébe, de a geográfust azért mégis érdeklik, mert az ember etnológiai sajátosságainál fogva is fontos tényező, ugyanis az egyforma vagy hasonló természeti adottságok is nagyon különböző hatásokat válthatnak ki a különböző fajta népekből” (HÉZSER A., 1922. 27-28). Ezt a mérsékelt elutasító álláspontot mérsékelt determinizmusa is magyarázhatta tehát. Mindazonáltal nála talált első elemzőre a magyar földrajztudományban a vallás mint földrajzi szempont.

A téma ugyanakkor folyamatosan érdeklődésének homlokterében maradt. Későbbi munkáiban továbbgondolta, némileg átértékelte korábbi álláspontját. „A népesség faji, nyelvi, vallási, kulturális és gazdasági tagozódása sem lehet közömbös a geográfusra nézve, jóllehet ezek a kérdések elsősorban az etnográfust, demográfust és szociológust érdeklik közelebbről. Ha azonban meggondoljuk, hogy az említett társadalmi különbségek akárhány esetben geográfiailag is éreztetik hatásukat, nem mehetünk el mellettük közömbösen mi sem” (HÉZSER A., 1930. 7). Nézetei nem minden esetben mutatnak előremutató jegyeket. A kultúrák földrajzi vizsgálatával kapcsolatban például a vallásnak jóval kisebb, nem globális, csak lokális jelentőséget tulajdonított (HÉZSER A., 1935).

HÉZSER emberföldrajzi munkássága egyfajta összegzésének tekinthetjük egyik 1939-es tanulmányát. Ebben a következőket fejti ki: „Az emberföldrajz körébe tartoznak az emberi élet mindama jelenségei, amelyek környezetük természeti adottságaival kapcsolatba hozhatók.

¹⁶ Egy kortárs földrajztanár, NÉMETH JÓZSEF, NÉMETH LÁSZLÓ édesapja így írt egy vele való találkozásról (1898. december 5., Nagyvárad): “De sajnáltam, hogy Dr. Czirbusz, az ismert földrajzíró, bár ott ült szembe velem, mégis egy-két szót sem váltott senkivel. *Hallgatag, csöndes ember*. Nyugodtan elült, míg tőszoltak; néha ő is ivott és koccintott velünk. Egyszer aztán őt is felköszöntötték, ami úgy kihatott sodrából, hogy néhány perc múlva hirtelen fölkel, s elinált (...)” (NÉMETH J., 1993. 31. - Szerző kiemelése).

¹⁷ A Magyarország vallásföldrajzáról írottakat lásd alább!

¹⁸ HÉZSER AURÉL (1887-1947): geográfus, egyetemi tanár, módszertani-elméleti munkássága említésre méltó.

Minden emberföldrajzi tény tehát természeti és emberi elemeket foglal magában. (...) Az emberföldrajz tehát nem törvényszerűségeket, hanem térbeli összefüggéseket vagy kapcsolatokat keres” (HÉZSER A., 1939. 160). A fentiek utat nyitnak a vallás és a földrajz egy modernebb, nem determinisztikus kapcsolatrendszeré felé. Mindez azzal is jár, hogy a vallásföldrajz megtalálja tartós (végleges?) helyét a földrajztudományon, emberföldrajzon belül: „Társadalomföldrajz”, esetleg „Népességföldrajz” (HÉZSER A., 1939. 173). E mellett HÉZSER a világvallások földrajzi hatásait is bemutatta vázlatosan. Ezzel viszont korábbi – a kultúrák földrajzi alapjait taglaló – munkája néhány kijelentését „revideálta”.

HÉZSER AURÉL érdeklődése a vallásföldrajzi kérdések iránt nem volt jellemző a két világháború közti magyar földrajztudományra. Hasonló felvetésekkel csak FODOR FERENC¹⁹ (1933) egy munkájában találkozhatunk.²⁰ Amíg azonban HÉZSER (1939) szerint „a vallások is rányomják bizonyos népcsoportokra és tájakra a maguk bélyegét”, addig FODOR (1933) – igaz, valamivel korábban – egészen más viszonyt feltételezett: „A lelki tartalom mint földrajzi tényező nemcsak a faji, hanem a vallási különbözőségeken is megfigyelhető” (FODOR F., 1933. 216-217). FODOR érdeme azonban, hogy a természeti determinizmussal már maga is szakított.

Leírások

Amint fentebb láttuk, a magyarországi vallásföldrajz egyik megteremtőjének CZIRBUSZ GÉZÁT tekinthetjük. A Magyarországról szóló vitatott – vagy inkább irigyelt – szintézisében (1902) is említést érdemel a vallással kapcsolatos fejtegetése. A magyarság vallási toleranciáját mongol vonásnak tekintette, de – igen helyesen – megállapította a vallás(osság) és etnicitás összefüggését is: „Azért legfanatikusabb nálunk a református, mert nem a vallását, hanem a magyarságát félti” (CZIRBUSZ G., 1902). Egyházföldrajzi, vallásstatisztikai leírásai már inkább szokványosak.

A kevés számú leírás közül kiemelkedik PRINZ GYULA²¹ elemzése a Magyar föld – magyar faj című sorozatban (PRINZ GY. – TELEKI P., 1936). A településkép, tájkép „szakrális táji” elemeit kutatva végzett európai szintű összehasonlító vizsgálatokat. Hangsúlyozta a román és gótikus stílusú egyházi építészet európai kapcsolatait, jelentőségét. Kiemelte azonban a sajátosan vallási eredetű települések, szenthelyek, búcsújáró helyek hiányát a középkori Magyarországon. A településkép vonatkozásában azonban megkerülhetetlennek tartotta a vallási szempontot, jóllehet európai összehasonlításban „az országnak templomokban való aránylagos szegénységéért” a gazdasági, társadalmi, történelmi és természeti tényezőket tette felelőssé. (PRINZ GY. – TELEKI P., 1936. 358). Külön kiemelte azonban az erdélyi templomerődök tájképi jellegzetességét!²² Összegzésként megállapította, hogy „Magyarországon a plébániás, az „egyházak” falunak nincs tehát olyan megkülönböztetett alakja, mint az országtól nyugatra (...) Plébánia és falu az országban általában ugyanazon területű és egymástól szinte elválaszthatatlan, mert falvaink elég nagyok hozzá” (uo. 360).

Ugyanitt a politikai földrajzi viszonyokat vizsgálva azonban sokkal csekélyebb jelentőségét látta a vallási megoszlásnak. A zsidósággal kapcsolatban azt állapította meg,

¹⁹ FODOR FERENC (1887-1962): geográfus, gazdaságföldrajzos.

²⁰ Hasonló érdeklődést FODOR korábbi munkáiban maga sem mutatott a kérdés iránt. Bár érinthette volna, az alábbi művekben nem szólt a vallási szempontról: *Általános gazdasági földrajz. A gazdaság élet földrajzi tényezői*. Athenaeum, Bp., é. n. (1924).; *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin, Bp., 1924.; FODOR FERENC: *A trianoni Magyarország földrajza*. In: PETHŐ SÁNDOR: *Világostól Trianonig*. Enciklopédia, Bp., 1925. 249-324.

²¹ PRINZ GYULA (1882-1973): földrajztudós, egyetemi tanár, utazó.

²² Újabbán ld: PUSKÁS L., 2001.

hogy „ezek a belső világnézeti ellentétek azonban alig gyengítik számbavehetően a királyság nemzetállam jellegét és a Szentkoronának tiszteletét” (PRINZ GY., 1937. 393).

Magyarország vallási viszonyainak addigi legsokoldalúbb földrajzi elemzését PRINZ GYULA (1942) egy másik művében adta meg. Első közelítésben a magyarság életterét vizsgálva állapította meg, hogy az hitéletileg is egységes életteret alkot. Ez nem egységes vallásosságot jelent, hanem hasonló dinamikát, hasonlóan sajátos, „magyar” jellegzetességeket: „A katolicizmusban például több a függetlenség, a kálvinizmusban több a hierarchizmus, mint ott, ahonnan e hitvallások ide bejöttek” (PRINZ GY., 1942. 129).

Államföldrajzi szempontból vizsgálva a vallások elterjedésének kérdését a Kassa-Tokaj-Szolnok-Zenta-Vukovár-vonal szerepét emelte ki először.²³ Ez a tömbben élő katolikusság és evangélikusság elterjedési határa. A másik a Lócse-Nyíregyháza-Bánffyhunyad-Hátszeg-vonal, a görög katolikusok nyugati határa. A harmadik a Brassó-Nagyvárad-Újvidék-Károlyváros-vonal, az ortodox felekezet határvonala. Mindhárom esetben az elterjedést természeti – és történelmi – tényezők indokolták PRINZ szerint. Sajátos a helyzete a református felekezetnek, mely nem a fenti külső hatásnak tulajdonítható elterjedéssel bír! A „csaknem endemikusnak tekinthető református vallás” esetében a medencehatást emelte ki a szerző (uo. 170. – *Kiemelés az eredetiben*). Az izraelita felekezet esetében tűnik talán a legkisebbnek a földrajzi tényezők szerepe, bár itt is látott szabályszerűségeket. Mindezeket a közvetlen összefüggéseken azonban PRINZ GYULA elemzése nem lépett túl, többé-kevésbé a leírás szintjén maradt meg.

Közigazgatási földrajzi tekintetben viszont valamivel árnyaltabb képet alkotott. Az „ország tartománytalanságá”-val és a megyerendszer sajátosságaival szemben bizonyos tekintetben ellenpéldaként állította az egyházszervezetet. A katolikus egyházmegyék szervezetét „ésszerűbb területrendszer”-nek tekintette, mint a „helytelenül felaprózott közigazgatási megyét”. Az érseki tartományok tekintetében azonban csak a természetes országrészek tükröződését látta. Fontosnak tartotta továbbá megállapítani az érseki központok hagyományos elhelyezkedéséről, hogy „az egyháztartományi székvárosok így méreteikben szerény mezővárosokká maradtak rövid gazdasági hatósugárral” (uo. 205). A többi felekezet egyházszervezete esetében sem talált komolyabb tartományképző szerepre utaló nyomokat, így azok földrajzi hatását is csekélynek vélte.

A szovjet korszakot megelőző időszak vallásföldrajzi publikációinak vizsgálatát itt le is zárhatnánk. A komolyabb, összefoglaló, elméleti művekben több vallási-vallásföldrajzi utalás nem található.²⁴ Ennek oka lehetett talán HÉZSER AURÉL – a korszak egyik vezető földrajzi teoretikusának – állásfoglalása is: „A vallásbeli eltéréseknek inkább csak ott van földrajzi jelentősége, ahol nemzetiségbeli és művelődésbeli különbségekkel járnak együtt (...) bár előfordul a mi magyarlakta vidékeinken is, hogy egymás mellett lévő protestáns és katolikus községekben több földrajzilag is figyelemre méltó eltérő sajátosságot ismerhetünk fel, de ezeknek megítélésakor a geografusnak kellő óvatossággal és körültekintéssel kell eljárni” (HÉZSER A., 1930. 7). A megállapítás igaz, tényszerű, de a talán túlzott óvatosságra intő szavai sokakat elriaszthattak a témával való foglalkozástól. Talán a legszomorúbb, hogy BULLA BÉLÁNAK és MENDÖL TIBORNAK „az információgazdagsága, szemlélete és közérthető nyelve miatt is nagy sikerű (...) a magyar földrajzi szakirodalom egyik gyöngyszemének számító, 611 oldalas” könyve sem szentelt figyelmet a kérdésnek (KOC SIS K., 1999a. 9-10). Pedig talán ez lett volna hosszú időre az utolsó lehetőség a magyar földrajztudomány számára, hogy egy rendszeres magyar vallásföldrajzot kimunkáljon. A szovjet korszak ezt

²³ Természetesen végig a történelmi Magyarország területéről, vallási viszonyairól van szó...

²⁴ Csak néhány példa a “hiánylistáról”: CHOLNOKY J. (1913): *Modern földrajzi törekvések*. Magyar Figyelő, 3. 345-350.; TELEKI P. (1917): *Táj és faj*. Turán, 1. sz. 17-30.; MENDÖL T. (1932): *Táj és ember. (Az emberföldrajz áttekintése)* Kincsestár - Magyar Szemle Társaság, Bp.; TELEKI P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai I-II*. Centrum K., Bp.; CHOLNOKY J. (1937): *Magyarország földrajza. A Föld és élete*. Franklin, Bp.

nyíltan nem – de sokáig rejtve, bujtatva sem – tette lehetővé. Pedig ez utóbbi formának már voltak jól bejáratott előfutárai, formái.

Kapcsolatok

Ilyen, a földrajztudományon kívüli, de a vallásföldrajzhoz kapcsolódó forma, kutatási-publikációs lehetőség volt a két világháború között például az egyházföldrajz. Lényegéből adódóan ez sajátos gyakorlati célokat, követelményeket elégitett ki, de hasznosítható földrajzi szempontokat, adatokat is nyújtott. Példa erre OLTVÁNYI JÓZSEF térképe a váci egyházmegyéről, mely a földrajzos közvélemény figyelmét is felkeltette. KARL JÁNOS, a térkép ismertetője felhívta a figyelmet arra a térproblémára, mellyel a lelkészkedő papságnak szembe kell néznie. Hiányolta ugyanakkor több – mind a lelkészek, mind a földrajzosok érdeklődésére számot tartó – adat feltüntetését. Mindezzel hasznosítható egyház-, sőt vallásföldrajzi támpontot is adott (KARL J., 1927).²⁵

Földrajzilag leginkább hasznosíthatóak a különböző statisztikai-demográfiai tanulmányok voltak. Kiemelkedik ezek közül FOGARASI ZOLTÁN (1936) cikke, ami az 1910-es, 1920-as, de főleg az 1930-as népszámlálás adataira alapozva rajzolt meglehetősen árnyalt képet a magyarországi felekezetekről. Érdeklődése kiterjedt a területi, anyanyelvi, foglalkozási, demográfiai eloszlás mellett a migráció, az oktatás, sőt a válás és az öngyilkosság felekezeti mutatóinak vizsgálatára is. Ezen mutatók legtöbbjét azonban nem kötötte területi egységekhez, így azok földrajzi vizsgálata, felhasználása meglehetősen korlátozott lehet. Hiányossága a munkának az is, hogy a következtetések levonására, az okok keresésére nem terjedt ki a szerző figyelme, csupán az adatok közlésére, bizonyos értelmezésére szorítkozott. Mindezek ellenére a további vizsgálódásoknak meglehetősen fontos kiindulópontja lehet.

A munka azonban nem talált folytatókra. RUH GYÖRGY (1941) tanulmánya ugyan annak tűnhet, de az alaposabb elemzés ezt nem igazolja. RUH első pillantásra ugyanis továbbfejlesztette a FOGARASI által felvázolt problémakört – érdeklődését egész Európára kiterjesztette, sőt világviszonylatban is kitekintéssel élt, továbbá vizsgálódásainak időbeli dimenzióját több mint 100 évre tágította –, ám annak problémaérzékenységét, alaposságát nem érte el. Munkája nem tűnik másnak, mint rendszertelenül – és sajnos: céltalanul – összehordott adatok halmazának.

Érdekes, fontos színpontját jelentették a vallásföldrajzi jelegű publikációknak a trianoni Magyarország demográfiai viszonyait taglaló írások. Igaz: a vita – éppen ezért – vallási polémia jellegét is öltötte. Különösen igaz ez PEZENHOFFER ANTAL (1922) és SCHNELLER KÁROLY (1923) vitájára. Pezenhoffer szerint ugyanis okozati összefüggés van a népszaporodás és a vallás között. Szerinte a katolicizmus az „egyke” gátja, a protestantizmus pedig az „egyke” bölcsője. Ezzel szemben SCHNELLER körültekintően elemezte a két felekezet egyéb társadalmi mutatóit, s ennek eredményeként alapvetően elutasította a fenti sommás álláspontot. Ennek ellenére azonban neki is el kellett ismernie, hogy „Baranyában a reformátusoknak a katolikusokkal szemben való elmaradása (...) minden valószínűség szerint a vallásbeli különbségnek” a számlájára írható (SCHNELLER K., 1923. 31). A vitában nem hirdethetünk győztest, hiszen vitathatatlan PEZENHOFFER sarkos állításának tarthatatlansága és tendenciózussága, ám kritikával kell illetnünk SCHNELLER módszerét is (a tényezők önkényes megválogatása, ellentmondásos következtetések levonása). SCHNELLER a szociális-gazdasági tényezők kölcsönhatásának, netán a vallásválasztásra való kihatásának részletes elemzését is elhanyagolta. Összességében azonban a vitát eredményesnek tekinthetjük, hiszen a kérdés megoldására birtokpolitikai, nem pedig valláspolitikai megoldást javasolt a szerző, és ezen a

---

²⁵ Egyelőre nem találtunk arra utaló nyomot, hogy ennek a bírálatnak maradandó hatása lett volna a későbbi, hasonló jellegű munkákra.

nyomon haladtak a kor jeles írói, gondolkodói is (KODOLÁNYI JÁNOS, ILLYÉS GYULA, KOVÁCS IMRE, SZEKFŰ GYULA, NÉMETH LÁSZLÓ).²⁶ A kérdés továbbgondolása odáig vezetett, hogy ELEK PÉTER (1937) a kérdés taglalása során már figyelmet sem szentelt a felekezeti szempontnak.

2. A szovjet korszak

Korforduló

Az 1944/45 utáni néhány év korfordulót jelentett a magyar vallásföldrajzi kutatások történetében is. Jóllehet: a háború nem feltétlenül jelentett a tudományos kutatások történetében, folyamatában cezúrát. Jól jelzi ezt a kor egyik legjelentősebb – ám a sajátos politikai-gazdasági-társadalmi viszonyok között sajnálatosan visszhangtalanul maradt – vállalkozása, a *Közép-Európa Atlasza* is. A munka – egyebek mellett – előremutató vallásföldrajzi elemzéseket is tartalmazott (RÓNAI A., 1945). Ezzel szemben láttuk, hogy a BULLA – MENDÖL-féle Kárpát-medence földrajza sem foglalkozott a kérdéssel 1947-ben. Ennek ellenére a kiemelkedő földrajzos, FODOR FERENC (1947) tollából rendelkezünk egy jeles, színvonalas vallásföldrajzi értékeléssel ebből az időszakból is, *A magyar katolicizmus földrajzi helyzete* címmel. Igaz, forma szerint ez inkább egyházföldrajzi jellegű, hiszen katolikus folyóiratban, a *Vigiliában* jelent meg, s címében a katolikus jelzőt tüntette fel. Ám mégis többet nyújt, mint egy egyházi földrajz!

A rövid tanulmány bevezetője is széles, európai távlatokba helyezte a magyar katolicizmus kérdésének vizsgálatát, megadván a kellő hangütést is cikke számára. Kiindulásában nemcsak a közép-európai térség etnikai, felekezeti, de – nem kis bátorságról bizonyosságot téve – ideológiai viszonyait is szemügyre vette, s ezt a következtetést vonta le: „Ha még ehhez hozzávesszük világrészünk világnézeti kettéosztását, a materiális és spirituális életfelfogás harcát, be kell látnunk és el kell ismernünk, hogy aligha van Európának még egy olyan tája, amelyben a katolicizmus ilyen rendkívül súlyos és nehéz körülmények között tartja magát és ennek ellenére is számszerű gyarapodást képes felmutatni” (FODOR F., 1947. 366).

Ezt követően tényszerűen elemezte a magyar katolicizmus számbeli, földrajzi, relatív és abszolút elterjedtségét, nemcsak a csonkamagyarországi, hanem kárpát-medencei viszonylatban is.²⁷ Elemzésének lényege: „A magyar katolicizmus a világegyháznak Európában kelet felé legtávolabbra előretolt tömege, ék a pravoszlávia testében” (uo. 367). Prognózisa azonban nem ennyire derűlátó. Bár Magyarországon a katolikusok szaporodási mutatói a legmagasabbak voltak a felekezetek közül, még így is elmaradnak a környező térségektől. Mégis kijelenthette: „Egyedül és kizárólag a magyar katolicizmus áll ezzel a keleti nagy szaporasággal szemben, amint láttuk, sokkal nagyobb mértékben, mint aminő földrajzi helyzetéből folyik. (...) A magyar katolicizmus mégis csaknem teljesen magára hagyatva vívja erkölcsi és egyúttal magyar harcát, – a hogyan mindig egyedül küzdött létéért és ugyanakkor az egész latin-keresztény kultúráért” (uo. 368). A fenti sorokból nem nehéz az aktuálpolitikai, védekező célzatot kiolvasni. A problémakör, a vallások, felekezetek társadalmi-földrajzi jelenléte ugyanis ekkor már nem teljesen a tudományos érdeklődés, hanem sokkal inkább az ideológiai-politikai küzdelmek tárgya. Jól jellemzik ezt – és főleg az azt követő időszakot – PROBÁLD FERENC (1999) szavai: „Az etnikumok és vallások földrajzát vagy a szociálgeográfiát „a tudományos szocializmus” ideológiai egyeduralma csírájában fojtotta meg” (PROBÁLD F., 1999. 253).

²⁶ A kérdéskör irodalmi-történelmi vonatkozásainak felfejtése szétfeszítené munkánk kereteit.

²⁷ Ezzel egyébként példát mutatván a BULLA - MENDÖL-féle szintézisnek is...

Az “ötvenes évekre” e három fenti megállapítás illik leginkább a vallásföldrajz vonatkozásában. Egyrészt azért, mivel ebben az időszakban a földrajzi szintézisekből a vallási szempontot teljesen mellőzték.²⁸ Erre az időre másrészt az illegalitás a jellemző: a vallási viszonyok tárgyalása visszaszorult a szoros értelemben vett egyházi földrajz keretei közé. A kor egyetlen számottevő ilyen jellegű munkája is magán viselte a kor bélyegét, szerzőjének beállítottságát. A szerző, BERESZTÓCZY MIKLÓS,²⁹ a békepapi mozgalom vezetője az előszóban megállapította: „az Egyház nincs és nem lehet csak egy bizonyos színű, fajú, nemzetiségű, kultúrájú, vagy társadalmi- és államberendezkedésben élő népek tulajdona, még kevésbé elkötelezett támasza. (...) Minden ember haladását, szebb életét s boldogságát kell szolgálnia küldetésének és jellegének megfelelően. (...) Minden csoportban vannak keresztények, az Egyház hívei is. Ha nem is alkotják az emberiség számszerű többségét, munkájukkal hozzá kell járulniuk ahhoz, hogy az emberi élet, a béke áldásaiban mindenki részesedjék és a humanizmus, a szociális előrehaladás eredményeképp új térképet lehessen rajzolni a földgömbre: a boldog életet élő népek mind jobban kiterjedő hazájának képét” (BERESZTÓCZY M., 1961. 6). Ez a közhelyektől, demagógiától, ideológiai frázisoktól hemzsegő bevezető tette azonban csak lehetővé a tartalom, az egyházi statisztikák (hívek, papság, felekezeti megoszlás, egyházszerkezet, egyháztörténeti adalékok) közlését. A szerző azonban Magyarország vonatkozásában még óvatosabban járt el! Az egyháztörténeti összegzésben kiemelte, hogy „a katolikus papság képviselőit ott találjuk minden haladó magyar mozgalom és szabadságharc oldalán (...) most pedig a katolikus békemozgalom tagjai bizonyítják, hogy a magyarországi katolikus papság és a magyar nép együtt tudnak élni-halni a nemzetért és az emberiségért” (uo. 32). Az állam és egyház közti jó viszony ecseteléséül hangsúlyozottan citálta az Alkotmány és az 1950-es megállapodás megfelelő passzusait. Mindezek alapján tehát nem tekinthetjük sokkal többnek munkáját, mint a konszolidálódó KÁDÁR-rendszer melletti kiállásnak.

Hasonló ideológiai indítékok vezérelték a történeti jellegű vizsgálódásokat is. KÓNYA ISTVÁN (1963) Magyarország vallási térképének kialakulásáról szóló tanulmányának zárásában nem mulasztotta el leszögezni: „A mai Magyarországon a vallások úgy vannak jelen, mint a letűnt társadalmi rend ideológiai maradványai. (...) *A tudományos világnézet elterjedéséért folytatott ideológiai felvilágosító munkánk eredményessége érdekében hasznos dolog tanulmányoznunk a nálunk működő egyházak kialakulásának és fennmaradásának okait*” (KÓNYA I., 1963. 449. – *Szerző kiemelése*). Mindez azonban nem akadályozta meg a szerzőt, hogy néhány vallásföldrajzilag is hasznosítható megállapítást tegyen. Ezek közül legfontosabb a 20. századi felekezeti gyarapodás és bizonyos kiegyenlítődési tendenciák *együttes* meglétének felismerése a katolikusok és reformátusok vonatkozásában. Állítása szerint „hozzájárult a református egyház arányának lassú növekedéséhez egyes területeken a HORTHY-fasizmus szélsőségesen nacionalista, sovinszta és antiszemita propagandája is”. Nem világos azonban a kijelentés kongruenciája az alábbi kijelentésben foglaltakkal: „a vallási összetétel egy országon belül nem valamiféle misztikus „teológiai hajlamtól” vagy más szellemi tényezőktől függ, hanem az illető ország történelmi fejlődésének, társadalmi,

²⁸ A fontosabb alapművek, melyekből talán jogosan hiányoljuk a vallási szempontok vizsgálatát: MARKOS GY. (1951): *Általános gazdasági földrajz*. Bp.; PÉCSI M. - SÁRFALVI B. (1960): *Magyarország földrajza*. Akadémiai Kiadó, Bp.; MARKOS GY. (1962): *Magyarország gazdasági földrajza*. Közgazdasági és Jogi K., Bp.; RADÓ S. (1963): *Magyarország gazdasági földrajza*. Gondolat, Bp.

²⁹ BERESZTÓCZY MIKLÓS (1905-1973): római katolikus főpap, politikus. 1951-56 között esztergomi érseki helynök. 1950-től az Országos Béketanács Katolikus Bizottságának szervezője, elnöke, majd főtitkára. 1961-73 között az országgyűlés alelnöke.

gazdasági és politikai berendezkedésének változásaitól és sajátos adottságaitól” (uo. 449).³⁰ Erdeműl legyen mondva: KÓNYA értékelhető történeti megállapításokat is tett: adatokkal alátámasztva elutasította például a „református magyar vallás” koncepcióját.

A fenti „illegális” vallásföldrajzzal szemben a földrajztudományon belül csak az emberföldrajzi vizsgálatok helyét elfoglaló gazdaságföldrajzi kutatások „álneve” alatt lehetett a vallási vonatkozásokkal foglalkozni. A második világháború előtti évtizedekben lassanként létjogosultságot szerzett „(...) népesség- és településföldrajzi vizsgálatok, a tisztázatlan elvi kérdések és szubjektív ellentétek miatt” az ötvenes években háttérbe szorultak – írta PÉCSI MÁRTON 1965-ben (PÉCSI M., 1965. 219). Az eufemisztikus fogalmazás azonban a szovjet ideológiai diktátumra utalt. Világosan látszik ez egy későbbi, 1968-as írásból: A népességföldrajz „(...) a szovjet gazdasági földrajz legfiatalabb, egyben legerőteljesebben fejlődő ágazata” (PÉCSI M – PETRI E. – KATONA S., 1968).³¹ Az így már rehabilitációt nyert népességföldrajzon belül is tanácsos volt az óvatosság: a publikációk mindig is megmaradtak a vallási megoszlás, mint világjelenség vizsgálatánál, sosem aktualizálták azt a magyar viszonyokra! További viszonyítási pontot jelentett a téma kifejtésében a megcélzott közönség jellege, nagysága. A széles érdeklődői körnek szánt, népszerűsítő munkákban nem maradhettek el a direkt ideológiai-politikai utalások. SÁRFALVI BÉLA (1966) munkájára is ez volt a jellemző. „A régészeti kutatások eredményei szerint az emberiség történetének több százezer évén keresztül nem ismerte a vallást”. Az egyébként hibáktól és torzításoktól hemzsegő félmondatot tudatosan ideológiai célú kijelentés követte: „Az embereken uralkodó természeti erők (...) kezdtek fantasztikus módon hamisan visszatükröződni az emberek tudatában, akik fokozatosan megteremtették ezekből a természetfeletti erők nem létező világát” (SÁRFALVI B., 1966. 120). Ezen felütés után sor kerülhetett az egyes vallások, felekezetek földrajzi elterjedésének történeti felvázolására. Persze a szerző a továbbiakban is gyakran sietett a „Tisztelt Olvasó” segítségére! A vallási statisztika mellett például az alábbi magyarázatok állnak: „Ezek az adatok persze korántsem tükrözik a valós helyzetet. Az utóbbi évtizedekben világszerte, de különösen az osztály nélküli társadalmat építő országokban egyre nagyobb teret nyert a tudományos, materialista világnézet. Az egyes nagy vallások földrajzi elterjedését ábrázoló térképen is ugyanezen okból az egyes vallások területi jelzése nem azt jelenti, hogy ott mindenki a jelzett vallást követi (...)” (uo. 121).

„A vallásokkal a gazdasági földrajzban azért kell foglalkozni, mert a különböző vallási szokások, szertartások, előírások és tilalmak hatással vannak a gazdasági és politikai életre, a termelés földrajzi megoszlására, kisebb mértékben a foglalkozási megoszlásra és a zárandoklatokon keresztül a közlekedésre is” – írta a RADÓ-féle szintézis (RADÓ S., 1967. 111). A hangsúlyeltolódás érzékelhető! A vallás kifejezetten gazdasági tényező az újjáformált gazdasági földrajzban. A megközelítés kijelölte a téma ágazati kapcsolatait is. Az egyes konkrét gazdaságföldrajzi jelenségek, következmények felsorolása után azonban elmulasztotta a felekezetek közti összehasonlítást, elemzést elvégzését. Ennek mindazonáltal elméleti megalapozását is adta: „A népesség faj, nyelv, vallás, nemzetiség stb. szerinti összetétele társadalmi, gazdasági és népesedési szempontból nagyon különböző jelentőségű. Homogén népesség mellett kevés jelentősége van, ahol viszont különböző nyelvi, etnikai, vallási csoportok élnek egymás mellett – tekintettel különböző szoros gazdasági, politikai és népesedési kapcsolatokra – ez a jelentőség fokozódik” (uo. 103.). Nem világos azonban, hogy

³⁰ S végképp nem világos, hogyan lehet ideológiai felvilágosító munkát végezni a vallásokkal szemben? Netán a „Horthy-fasizmus” propagandájának a példájára...???

³¹ Láss csodákat: amíg 1953 és 1968 között másfél évtized alatt csak egyetlen kis közlés viselhette címében a „népességföldrajz” kifejezést (MIKLÓS GY.: *Sajátos népesség- és gazdasági földrajzi problémák Malaysiában*. Földrajzi Közlemények, Új Folyam XII. (LXXXVIII.) k. 1964. 2. szám 165-166), addig csak 1968-ban két jelentősebb népességföldrajzi munka is megjelent! (COMPTON, P.: *A magyarországi vándormozgalom vizsgálata*. Földrajzi Közlemények, Új Folyam, XVII. (XCII.) k. 1968. 1. sz. 51-85.; KOLTA J.: *Baranya megye és Pécs város népesedése 1896-1968*. Pécs megyei jogú Városi Tanács VB Művelődési Osztály, Pécs, 1968.)

ha a felekezeti jellegnek önmagában nincs földrajzi jelentősége, mi tette lehetővé és szükségessé azok – fent említett – gazdaságföldrajzi vonatkozásainak tárgyalását? A munkának azonban igen komoly jelentősége van témánk szempontjából, mert ez az első összefoglalás, mely tartalmában túllép a felekezetek pusztá elterjedésének vizsgálatán, bemutatásán.³²

A fenti csapásokon haladt a GERTIG BÉLA (1979) által szerkesztette kézikönyv is. A téma elhelyezése, indoklása hasonlóan gazdaságföldrajzi jellegű. Előrelépést jelentett azonban a tematikai gazdagodás, a példák, szempontok, összehasonlítások számának növekedése, valamint a konkrét politikai-ideológiai utalások háttérbe szorulása. Mindezek következtében a szovjet korszak vallásföldrajzi írásainak egyik „csúcsteljesítményét” jelenthette a vallásról szóló fejezet! Ehhez képest a rendszerváltás környékéig ellentétes tendenciák érvényesültek a tudományban. Egyes szerzők, műhelyek a probléma teljes negligálásával „tüntettek” továbbra is,³³ míg más területen, a népeségtudomány területén új közegben merült fel a kérdés. A kézikönyv rövid alfejezetében HOÓZ ISTVÁN (1988) is kijelentette: „A demográfia azért foglalkozik ezzel (t. i.: a vallással. – *Szerző*) is, mert a vallási szokások, szertartások, előírások hatással vannak a népesség gazdasági, politikai életére, fogyasztására (például disznóhús), talán foglalkozás szerinti megoszlására, de különösen demográfiai magatartására. (...) *E hatás nem mindig az egyes emberek magatartásában jelentkezik, hanem a vallásnak az állam népesedéspolitikájára gyakorolt hatásában*” (HOÓZ I., 1988. 118 – *Szerző kiemelése*). Mindenképpen újdonságnak tekinthető a vallás mint földrajzi tényező indirekt, áttételes szerepének bemutatása. Ez szakítást jelentett a korábbi vulgáris, determinista szemlélettel.³⁴

A korszak „vallásföldrajzának” másik, több szempontból unikális „csúcsteljesítménye” a nemzeti atlasz egyik térképlapja (PAPP-VÁRY Á. – SEBŐK L., 1989). Szerzők *Egyházi igazgatás, 1984* címmel adtak földrajzi jellegű áttekintést a kor Magyarországnak egyházi-vallási viszonyairól. Állításunkat nem tartjuk túlzásnak, hiszen az egyetlen térképlap és magyarázó szövege sokkal többet nyújt címénél! Adatgazdagságával, térbeli és időbeli dinamikájával kiemelkedik az 1945 utáni irodalomból. Hasonló minőségű előzményéről vagy folytatásáról nincs tudomásunk.

Más földrajzi összefoglalások esetében viszont – bizonyos mértékben és vonatkozásban – egyenesen visszalépésről, hanyatlásról beszélhetünk. Jóllehet, EKE PÁLNÉ (1990) magáévá tette e fenti szempontot, de inkább bizonyos ideológiai okokból kifolyólag használta fel azokat munkájában. Szerinte „a vallás elsősorban tudati tényező, s mint ilyen az emberek erkölcsi-etikai magatartásának szabályozását tűzi ki célul. A különböző *vallások szerepe* ezért nem közvetlenül, hanem *közvetve*, áttételesen és nagyon eltérő *mértékben érvényesül a gazdasági életben*” (EKE P., 1990. 91. – *Kiemelés az eredetiben*). A munka a korábbi – fent bemutatott – összefoglalások példaanyagára támaszkodva tárgyalta a kérdést. Az új idők jele azonban, hogy a korábbiakra jellemző keresztényellenességet igyekezett korrigálni: „Ahol ma a keresztény felekezetek hívei között feszültségek, villongások keletkeznek – mint pl. Írországból napjainkban – ott rendszerint gazdasági vagy nemzetiségi ellentétek vannak a háttérben” (uo). Ma azonban már disszonánsan hat szerző alábbi megállapítása: „*A fejlődő*

³² Igaz ugyan, hogy ennek második, átdolgozott kiadása témánk vonatkozásában betűről betűre megegyezik az első kiadással... (RADÓ S., 1969.)

³³ BERNÁT T. (1978) (szerk.): *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Bp.; BERNÁT T. (1981) (szerk.): *Magyarország gazdasági földrajza*. Tankönyvkiadó, Bp.; BERNÁT T. (1981) (szerk.): *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Bp. 2., javított kiadás.; BERNÁT T. (1985) (szerk.): *Általános gazdasági földrajz*. Tankönyvkiadó, Bp.; BERNÁT T. (1986) (szerk.): *Magyarország gazdasági földrajza*. Kossuth, Bp.; SÁRFALVI B. (1991): *Magyarország népeségtudományi földrajza*. Tankönyvkiadó, Bp.

³⁴ Ez nagy előrelépés volt a szerző részéről, hiszen korábbi tankönyvében még nem szentelt figyelmet a kérdésnek. (HOÓZ I. (1986): *Bevezetés a demográfiába*. Tankönyvkiadó, Bp. 7., változatlan kiadás.) Hozzá kell tennünk azonban, hogy más demográfusok jóval később is csak néhány szót szenteltek a problémának! (L. RÉDEI M. (2001): *Demográfia*. ELTE Eötvös K., Bp.)

országok kulturális és tudati elmaradottságának felszámolása azért is fontos feladat, hogy a visszahúzó szokások, a fejlődést gátló tulajdonviszonyok ereje mérséklődjék, ezáltal megnyíljon az út a modernebb társadalmi és gazdasági fejlődés számára” (uo. – *Kiemelés az eredetiben*). A folytatás azonban egészen mást ígér...

3. A jelenlegi kutatások

Születés? Újjászületés?

A rendszerváltás után a vallásföldrajzi (jellegű) publikációk számának robbanásszerű növekedését könyvelhettük el. A korábbi évszázad – bőven számolva – másfél tucatnyi, elemzésre érdemes írásával szemben alig másfél évtized alatt mintegy két tucat publikációt kell vázlatosan áttekintenünk. A számbeli növekedés ugyanakkor öröndetes tematikai bővülést is jelentett. A szoros értelemben vett – tulajdonképpen ekkor megjelenő! – vallásföldrajzi munkák mellett a földrajz egyéb ágai, valamint a statisztika, szociológia, történettudomány, néprajztudomány, vallástudomány és a teológia is szolgált adalékokkal a kérdés tárgyalásához.³⁵

A statisztika újra feltámadó érdeklődését jelzi, hogy majd fél évszázad után kezdtek megjelenni a korábbi népszámlálások vallással kapcsolatos statisztikai adatsorai.³⁶ Fokozottan volt ez jellemző a 2001. évi népszámlálás vallási adataira. „Természetesen nem lehet rangsorolni a népszámlálási témákat, de kétségtelen, hogy a hosszú kihagyás után fokozott érdeklődés tapasztalható a népszámlálás vallási adatai iránt. Ezért döntött úgy a Központi Statisztikai Hivatal, hogy soron kívül közzéteszi a településsoros vallási adatokat” (MELLÁR T., 2002. 5). A kiadvány kétségtelenül szükséges, fontos, megkerülhetetlen kiindulópontját képezi a későbbi kutatásoknak, ám néhány szempontból túlzott generalizálása, takarékosága révén lényegi információkkal marad adós (pl. a kisebb felekezetekhez tartozók területi eloszlása).

A szociológusok már korábban is alapos vizsgálat alá vonták a vallás kérdését – természetesen saját szempontjaik, érdeklődésük szerint.³⁷ A történettudomány a legfontosabb felekezeti adatokat, adatsorokat, térképeket tette hozzáférhetővé magyar, kárpát-medencei és köztes-európai vonatkozásban.³⁸

A néprajztudomány – a vallásökológia vonatkozásában – az általános vallásföldrajz vizsgálódási körének bővüléséhez járult hozzá. A vallásnéprajz a helyi közösségek vallási viszonyainak megismerésével, elemzésével, illetve az etnikai-felekezeti közösségek földrajzi vizsgálatával a területi-regionális kutatások elmélyítésében játszott/játszhat szerepet.³⁹

A vallástudományok feladata a vallási jelenségek tudományos vizsgálata. E jellegzetességükből fakadóan elsőrendű támogatói lehetnének a vallásföldrajznak, ám magyarországi képviselői jószerivel csak a vallásföldrajznak mint vallástudományi

³⁵ Fenti érintkezési pontok részletesebb taglalásától - terjedelmi okok miatt - eltekintünk.

³⁶ CZIBULKA Z. - KEPECS J. - KLINGER A. (1999): *A Délvidék településeinek vallási adatai (1880-1941)* KSH, Bp.; KEPECS J. (szerk.), CZIBULKA Z. (összeáll.): *A Felvidék településeinek vallási adatai (1880-1941.)* KSH, 1999.; *A Szlovák Köztársaság településeinek nemzetiségi, vallási adatai, 1991.* Bp., 1996.; *A zsidó népesség száma településenként. (1840-1941.)* Bp., 1993.; KEPECS J. (szerk.), CZIBULKA Z. (összeáll.): *Az 1949. évi népszámlálás. Vallási adatok százalékos megoszlása településenként.* KSH, 1996.; *Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949.) I-II. k.* Bp., 1997.

³⁷ A kérdéskört érintő legfontosabb hazai kézikönyvek: ANDORKA R. (1997): *Bevezetés a szociológiába.* Osiris, Bp. (Osiris tankönyvek); GIDDENS, A. (1995): *Szociológia.* Osiris, Bp. (Osiris Tankönyvek)

³⁸ BALOGH M. - GERGELY J. (1996): *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. (Adattár.)* MTA Történettudományi Intézet, Bp.; PÁNDI L. (1997): *Köztes-Európa 1763-1993.* Osiris Kiadó, Bp.

³⁹ BARTHA E. (1992); KEMÉNYFI R. (2003): *A kisebbségi tér változatai.* MTA Társadalomkutató Központ, Bp. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok)

diszciplínának el/felismeréséig jutottak el. „Legmesszebb” e téren talán TOMKA MIKLÓS jutott, kinek alapvető tanulmánya (é. n.) a vallások térbelisége, mozgásai vonatkozásában komoly szerepet játszott a magyarországi vallásföldrajzi kutatások elméleti megalapozásában.

A teológia/teológiák szerepe még sajátosabb a vallásföldrajz viszonyában, hiszen a vallások kérdését a különböző felekezetek a sajátjukhoz viszonyítva szemlélik. A vallásföldrajz számára a legkézzelfoghatóbb adalékkal az egyházi földrajz szolgált (SZERDAHELYI CS., 1999).

A vallásföldrajz

A vallásföldrajz önálló munka – s mindjárt kötet – címében először 1993-ban jelent meg (HUNYADI L., 1993). A munka részben – tematikájában és tartalmában ugyan bővebben, de – BERESZTÓCZY MIKLÓS egyházi földrajza folytatásának tekinthető. Mindkettő a világ országainak vallási-felekezeti viszonyait írta le, de amíg BERESZTÓCZY a katolikusokra koncentrált, addig HUNYADI minden felekezetre kitért. Szintézise bővebb abban a tekintetben is, hogy a felekezetek vonatkozásában bőséges történeti bevezetőt is adott, a területi vonatkozásokat pedig kontinensenként átfogó bemutatással bővítette. Tartalmilag, módszertanilag azonban nem lépett túl az egyszerű leírason. Mindazonáltal HUNYADI munkája a tudományág megkerülhetetlen kiindulópontjává vált Magyarországon.⁴⁰ Ebből a pontból mindeddig azonban csak igen kevesen “indultak ki”. E kevesek közé tartozott TATAI ZOLTÁN.

TATAI először 1995-ben foglalkozott a kérdéssel. Rövid fogalmi-történeti bevezető után sietett leszögezni: „A vallások iránti megnövekedett érdeklődés nem feltétlenül a vallási tanítások elfogadását, gyakorlását jelenti, hanem igen gyakran „csupán” új kultúrák, eddig ismeretlen jelenségek, tevékenységek iránti érdeklődésként, ismeretszerzési igényként jelentkeznek” (TATAI Z., 1995.) Problémakörének, vizsgálódási területének vázolója után kísérletet tett a vallásföldrajz tudományrendszeri helyzetének, tagoltságának meghatározására is. Helyét a „társadalmi-gazdasági földrajz keretében az ágazati földrajzok között” jelölte ki. Igen óvatosan, nem tett további megállapításokat, a pontos elhelyezés kérdését nyitva hagyva. A vallásföldrajzi kutatások időszerűségét bizonygatva felhívta a figyelmet az ország, a térség felekezeti sokszínűségére, valamint a katolikus egyházszervezet területi struktúrájának 1993-as változására, illetve az abból levonható következtetésekre. Teret szentelt a „hagyományos” kérdésnek, az egyházak gazdasági szerepének is. (Foglalkoztatottság; építészeti-építőipar; nyomda-, kegyes-, ajándékgyártás; pénzügyek; oktatási, egészségügyi és szociális szolgáltatások; múzeumok, kegyhelyek idegenforgalma.)

A téma továbbgondolására a későbbiekben TATAI (1997) maga kerített sort. Az „újdomságok” közül csupán egy elemet emelünk ki. A téma – vélt vagy valós – érzékeny voltára tekintettel Tatai szükségesnek vélte exkuzálni magát: „Elnézést kérünk mindenkitől, akik számára a vallási élettel, egyházi szervezetekkel kapcsolatos kérdéseknek az előzőek szerinti profán felvetése talán szokatlan, irritáló lehet. Nem szándékoztunk senkit a legkisebb mértékben sem sérteni vagy irritálni” (TATAI Z., 1997. 233).⁴¹

Végül TATAI ZOLTÁN (1999) ezirányú kutatásainak összegzését adva az addigi eredményeket népszerűsítő formában a szélesebb szakmai, oktatói közönség számára is elérhetővé tette.

---

⁴⁰ Felépítésében, tartalmában lényegében megegyezett ezzel HUNYADI L. következő, nagyobb formátumú összefoglalása is (1998b). Az általános vallásismereti bevezetőt egy igen terjedelmes vallástörténeti összegzés, majd egy vallásföldrajzi ismertetés követte.

⁴¹ Mai füllel hallgatva megmosolyogtató az a - bármilyen felekezeti olvasó iránti - tisztelet, melyet TATAI tanúsított. A mai közbeszéd sokkal nagyobb otrombaságok, blaszfémiák eltűrését követeli meg a hívőktől, s ha azok bármily csekély kifogással élnek, a vaskalaposág, bigottság, intolerancia bélyegét kénytelenek elviselni...

Mindeddig azonban a téma legigényesebb és legígéretesebb összefoglalását HUNYADI LÁSZLÓ adta meg 1998-ban.⁴² Fő újdonságát talán első mondata adta, melyben a vallásföldrajzot a kulturális földrajz fogalomkörébe utalta. További lényegi meglátása, hogy a vallás és a földrajzi környezet kapcsolatrendszerét dinamikus, egymást néha jelentősen szabályozó kölcsönhatások szövevényeként értelmezte, ezzel szakítva mind a determinista, mind az evolucionista felfogással. A vallásföldrajz időszerűségének, tagolódásának ismertetése után HUNYADI szükségesnek látta a vallásnak mint jelenségnek – a vallásföldrajznak általa adott kulturális földrajzi elhelyezéséből fakadóan is – beágyazását a kultúra-civilizáció-vallás hármasságába. Ezt követően a vallásnak, vallási jelenségeknek vallástudományi bemutatására, rövid vallástörténeti összegzésre kerített sort. Véleményünk szerint ezek ugyan szükségesek lehetnek egy, a vallástudományban, a vallásokban járatlan olvasó számára, de a vallásföldrajz első, alapozó, egyetemi tankönyvi összefoglalásának kereteit szétfeszíthetik. Kivételt ez alól talán a vallások rendszerezésére tett – koránt sem megnyugtató és lezártnak tekintendő – osztályozási kísérlet képez. Figyelemre méltóak HUNYADI megállapításai Ázsiára, az ázsiai népek „vallásteremtő” jellegére vonatkozóan.

HUNYADI LÁSZLÓ végül a kérdéskör leglényegesebb problémáit: a vallás és a földrajzi környezet kölcsönhatásait vizsgálta. A vallás környezeti meghatározottságával kapcsolatban talán a leglényegesebb megállapítása a következő: „A vallás környezeti adaptációja egészében véve a humán ökológiai mező közvetítésével történik” (HUNYADI L., 2002. 374). Ennek több fokozatát is ismertette a szakirodalom alapján (morfológiai, primer v. közvetlen, szekunder v. humán). A vallás, a társadalom és a gazdaság kapcsolatrendszerének vázlatos bemutatásán keresztül pedig eljutott a vallások földrajzi környezetre gyakorolt hatásának vizsgálatához. Ebben a vonatkozásban a legizgalmasabb – ám a legproblematisabb is – a „puritán és individualista” civilizációk gazdasági teljesítményének összehasonlítása globális szinten. Munkáját a „hagyományos” vallási-földrajzi témák számbavételével (vallási vagy vallási jellegű migráció; vallási előírások, szokások gazdasági, demográfiai hatásai; politikai, környezet-átalakító, idegenforgalmi, szolgáltató-infrastrukturális) zárta.

A munka áttekintése után megállapítható, hogy valóban újszerű, az addigi nemzetközi és hazai eredményeket összegző, kiindulópontot teremtő mű született. Újszerűségéből azonban természetesen adódott néhány gyengeség is: a hangsúlyok, tagolás kimunkálatlansága, nem teljesen végiggondolt álláspontok, elméletek szerepeltetése.

Földrajzi kapcsolatok

A vallásföldrajz „megszületése” gyümölcsözőleg hatott más, új földrajzi diszciplínákra is. A turizmus földrajzának vizsgálata kapcsán a jelenség gyökereinél is a vallási turizmust fedezték fel (AUBERT A., 2002). A viselkedésföldrajzi vizsgálatok is számos vallási vonatkozást tártak fel, főleg a migráció témakörében (GODÓ N., 2002). Sajátos nézőpontjából a szociálgeográfának is van mondandója a vallásföldrajzról, kiemelve annak térbefolyásoló szerepét (BERÉNYI I., 1992). A politikai földrajzzal részben az egyházak geopolitikájának, politikai földrajzának kapcsán érintkezik a vallásföldrajz. Ennek első számottevő magyarországi képviselője BÁRDOS-FÉLTORONYI MIKLÓS (2001) monográfiája. A felvetés létjogosultságát indokolja, hogy mind az egyház, mind az állam hatalma szakrális jellegűnek tekinthető. A geopolitikának pedig a különféle hatalmak térbeli harca a tárgya. Az egyházak geopolitikájában ilyen terek lehetnek egyes templomok vagy épületek, polgári vagy hivatalos kerületek és adminisztratív egységek; területenkívüliség, kulturális vagy nemzeti kisugárzás. (BÁRDOS-FÉLTORONYI M., 2001. 35. 40-41). Magyarország vallásföldrajza szempontjából pedig különösen fontos lehet a felvetés, hiszen „Európa közepén a vallás politikai, sőt

⁴² Mivel a kézikönyvnek 2002-ben lényegileg azonos, de javított kiadása jelent meg, a továbbiakban a hivatkozások arra vonatkoznak (HUNYADI L., 2002).

geopolitikai tényezőként játszik szerepet. Annál is inkább, minthogy hetven év náciizmusa és sztálinizmusa után e „Középső-Európa” polgárai, úgy tűnik, minden szilárd vonatkozási pontnak híján vannak” (uo., 144). Tudományos szempontból BÁRDOS-FÉLTORONYI műve sem adhatta ezt a vonatkozási pontot, hiszen teológiai dilettantizmus, tendenciózus antiklerikalizmus, tárgyi tévedések és csúsztatások jellemzik.⁴³

Földrajzi jellegűnek tekinthető néhány más kutatás is. Ezek a már korábban bemutatott demográfiai, statisztikai vizsgálatok sorába illeszthetők. HOÓZ ISTVÁN (1995) is folytatta ezirányú kutatásait: a korábbi – csak a világ vallási viszonyaira korlátozódó – összegzésen túllépve viszonylag árnyalt képet nyújtott Magyarország vallási-felekezeti viszonyairól is. Vizsgálataihoz a korábbi népszámlálási adatok mellett a későbbi szociológiai felvételek adatait is bevonta. Mindezekből azonban földrajzi következtetéseket nem tudott levonni. Hasonlókat mondhatunk VUKOVICH GYÖRGY (1997) írásáról is, azzal a különbséggel, hogy összeállításában ő kizárólag Magyarország vallási viszonyaira szorítkozott. További – nem elhanyagolható – különbség, hogy az adatforrások kiválasztása nem volt szerencsés: az általa használt jelenkori reprezentatív felvétel eredménye bizony jócskán eltért mind a korábbi, pontosabb becslésektől, mind a 2001-es népszámlálás eredményeitől...

Megemlíthető továbbá néhány ígéretes regionális kezdeményezés a témában (ÉGER GY., 1990.; KOCSIS K., 1991. 1993). Ezek azonban már átvezetnek Magyarország vallásföldrajzának vizsgálatához.

Magyarország vallásföldrajza – Leírások

Mint láttuk, Magyarország vallásföldrajzának vizsgálata, kutatása más, rokon területeken (főleg az etnikai földrajz területén) indult meg. Aktualitását és perspektíváját a térségünkben, a Kárpát-Balkán térségben akkor kirobbant etnikai konfliktusok adták. KOCSIS KÁROLY azonban szükségesnek látta azok vallási-felekezeti hátterének – igaz: csupán érintőlegesen! – bemutatását is. (KOCSIS K., 1991). Sajnálatosnak tartjuk viszont, hogy a felekezeti viszonyok kulturális-gazdasági hatásainak elemzése vonatkozásában megmaradt a RÓNAI ANDRÁS (1945) által felvetettek megismétlésénél!⁴⁴

Az áttörés azonban megtörtént: Magyarország vallásföldrajzi vizsgálata létjogosultságot nyert. Ezt jelzik az egyetemeken ekkor megjelent vallásföldrajzi jellegű kurzusok és szakdolgozatok (TATAI Z., 1995), valamint az a tény, hogy ebben az időszakban vált hosszú idő után először egyetemi tankönyv témájává Magyarország vallási-felekezeti viszonyainak a kérdése. Igaz: ez utóbbi csak igen csökevényesen, az etnikai összetétel bemutatásának alárendelve. Tartalmilag, terjedelmileg is jelentéktelen, alig két bekezdés ismertette Magyarország felekezeti összetételét, s annak változásait az elmúlt fél évszázadban (PERCZEL GY. – TÓTH J., 1994).

A PERCZEL GYÖRGY (1996) szerkesztette kézikönyvben a vallási megoszlás – ugyancsak KOCSIS KÁROLY tollából – külön alfejezetet is kapott (KOCSIS K., 1996). Ennek tematikája is bővült a felekezetek területi elterjedésének vázlatos bemutatásával. KOCSIS tágabb tér- és időbeli horizonton, a Kárpát-medence 20. századi története keretébe ágyazva vizsgálta a kérdést 1999-es összefoglalásában. A tárgyalásmódnak – a perspektíva tágasságából következő előnyei mellett – hátrányai is adódtak: a részletek, a területi változások – főleg a mai Magyarország viszonylatában érzékelhető – elnagyoltsága (KOCSIS K., 1999b). KOCSIS KÁROLY (1997c) adta a Kárpát-medence vallási térszerkezetének legterjedelmesebb bemutatását is. A legfontosabb újdonság a történeti keretbe ágyazottság. KOCSIS – igen

⁴³ Mindezek részletes bemutatására, bizonyítására – jelen dolgozat keretei között – nincs módunk.

⁴⁴ A RÓNAI által felvetett gondolatok létjogosultságát, időszerűségét jelzi az is, hogy munkáját reprint kiadásban is megjelentették (RÓNAI A., 1993).

helyesen – a bemutatást a 15. század végi állapotok taglalásával kezdte. Ez volt ugyanis az a történelmi pillanat, mely a Kárpát-medence „hagyományos”, történelmi vallási térszerkezete átalakulásának kiindulópontját képezte. A főleg történelmi-politikai változások következtében lezajlott etnikai-felekezeti átalakulások bemutatásával megfelelő háttérrel biztosított a Kárpát-medence jelenlegi vallási térszerkezetének bemutatásához. (KOC SIS K., 1999c). A téma legkorszerűbb feldolgozását a PERCZEL GYÖRGY szerkesztette 2003-as kézikönyvben nyújtotta KOC SIS KÁROLY. Legfőbb nívója a 2001-es népszámlálás adatainak felhasználása volt. (KOC SIS K., 2003).⁴⁵

A Magyarországgal foglalkozó földrajzi irodalom más szegmenseiben is teret nyert a vallási szempont. Az újjászülető közigazgatási földrajz vizsgálódási körébe is beletartoznak az egyházak, felekezetek. Az egyházi regionális struktúrák számbavételét HAJDÚ ZOLTÁN – VÉLEMÉNYÜNK SZERINT helyesen – azzal indokolta, hogy „a magyar társadalom tagolódásának egyik történelmileg, s napjainkban is fontos mezőjét, illetve területileg is relevanciával bíró alrendszerét jelenti a vallási tagolódás és a különböző egyházak igazgatási struktúrája” (HAJDÚ Z., 2001. 271). Ebben a tekintetben külön említésre méltónak találta a magyarországi katolikus egyházszervezet beosztásának megváltozását az 1990-es években. Csak sajnálni tudjuk, hogy HAJDÚ a tényekből fakadó konzekvenciák levonásával – nyilván hely szűkében – adós maradt.

Az ágazati elemzések másik, vallásföldrajzilag fontos vonulatát a kulturális földrajzi vizsgálatok képezték az ezredfordulón. Az ágazat rokon jellegéből fakadóan talán joggal elvárható is volt ez az érdeklődés, de várakozásainkban e téren nem is csalatkoztunk. TRÓCSÁNYI ANDRÁS és TÓTH JÓZSEF valóban geográfiai tényezőként szemlélték a vallást, amikor kiemelték: „a kifejezetten hitbéli tevékenységek mellett az egyházak az oktatás, egészségügy és szociális gondozás területén játszották a legnagyobb szerepet”, így nem elhanyagolható kulturális hatást gyakoroltak (TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J., 2002. 76). A szerzők három területet elemeztek részletesebben: a felekezeti oktatási infrastruktúra, oktatásügy, a felekezeti megoszlás és az izraelita felekezet kulturális hatását. A korrektt összeggések nyilvánvalóan csak felvetések, melyek további kutatásokra ösztönözhetnek (egyházi ingatlanok, alkalmazottak, gazdasági, hitbuzgalmi, civil szervezetek; a felekezetek részletesebb térbeli-társadalmi dinamikájának elemzése; katolikusok, protestánsok, egyéb történelmi egyházak és új vallási jelenségek kulturális hatása). Utóbbi megjegyzések pedig már egy későbbi kutatási program elemeiként ez eljövendőt idézhetik.

III. Összegés, perspektívák

Végezetül néhány összegző megállapítás kívánkozik a gondolatmenet lezárásául, értelmezéséül.

A vallásföldrajz akkor született/születhetett meg, amikor a földrajz elszakította a valláshoz fűződő szálakat. A szükségyszerű kapcsolat ugyan továbbra is megmaradt, ám intenzitásában jelentősen gyengült, irányában, jellegében alapvetően módosult: a vallás mint determináló tényező helyét a földrajz vette át.

A kialakuló emberföldrajzon belül is kezdte elfoglalni a maga helyét a vallásföldrajz. Szerepét meglehetősen szélsőségesen értékelték, de létjogosultságát egyre kevesebben vitatták.

A második világháború utáni változások a vallási szempontot egyértelműen leértékelték, negligálták. Amikor az később kezdett visszazivárogni a földrajzba, akkor eléggé egyoldalú, gazdasági vonatkozása játszhatott csak szerepet.

---

⁴⁵ Időközben a legfontosabb kézikönyvekben, lexikonokban is létjogosultságot nyert a vallási szempont, lexikonszerű tömörségben, tényszerűségben (BÁRÁNY L., 2001).

A rendszerváltás után viszonylag gyorsan igen széles körben – bár változó mélységben és intenzitással – a különböző földrajzi diszciplínák diskurzusainak tárgya lett. A dolgozatok közül azonban a legtöbb – a téma frissességéből fakadóan is – csupán a leglényegesebb alapok, jellegzetességek ismertetésére szorítkozott. Kevés az igazán jó, mély részlettanulmány.⁴⁶ A továbbhaladás feltételei tulajdonképpen adóttak, az alapok kimunkálása lassan megtörténik, az építkezés feltételei megvannak.

E munkánkkal magunk is ebbe az irányba kívántunk néhány lépést előrehaladni.

Felhasznált irodalom:

- A FÖLD ... (1888): FRIEDRICH RATZEL: A Föld és az ember. (Ism.: B. S.) Földrajzi Közlemények, XVI. évf. 358-363.
- A KATHOLIKUS...(1886): A katolikus hitfelekezet elterjedése a világon. Földrajzi Közlemények, XIV. évf. 176-177.
- A VALLÁSOK... (1882): A vallások elterjedtségének statisztikája. Földrajzi Közlemények, X. évf. 508.
- ABONYINÉ PALOTÁS J. – BECSEI J. – KOVÁCS Cs. (2002): A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága. SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék. Felelős kiadó: BECSEI J. Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft., Szeged.
- AUBERT A. (2002): A turizmus földrajza. In: TÓTH J. (szerk.) (2002b) 143-159.
- BÁRÁNY L. (főszerk.) (2001): Magyar Nagylexikon. Tizenkettedik kötet Len – Mep. Magyar Nagylexikon Kiadó, Bp.
- BÁRDOS-FÉLTORONYI M. (2001): Egyházak és államok Köztes-Európában. Balassi – Palis, Bp. – Kolozsvár.
- BARTEK L. (1898): A földrajzi tényezők befolyása a vallásra. Földrajzi Közlemények, XXVI. évf. 250-254.
- BARTHA E. (1992): Vallásökológia. Szakrális ökoszisztémák szerveződése és működése a népi vallásosságban. Ethnica, Debrecen – Bp.
- BECSEI J. (1999): Tűnődés a népességföldrajzról. In: Társadalomföldrajzi vizsgálatok két évezred találkozásánál. JATE Gazdaságföldrajzi Tanszék, Szeged, Hungary. 11-33.
- BENEDEK J. (2002): A földrajz térszemléletének hullámai. Tér és Társadalom, XVI. évf. 2. sz. 21-39.
- BENISCH A. (1922): Magyarországtól elszakított területek nemzetiségi és felekezeti viszonyai. Föld és Ember 2. évf. 192-208.
- BERÉNYI I. (1992): Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. Akadémiai Kiadó. (Földrajzi tanulmányok 22.)
- BERÉNYI I. (2002): A szociálgeográfia társadalomtudományi kapcsolódásai. In: ABONYINÉ PALOTÁS J. – BECSEI J. – KOVÁCS Cs. (2002). 37-51.
- BERESZTÓCZY M. (1961): Egyházi földrajz. Ecclesia, Bp.
- BRUNHES, J. (1913): Emberföldrajzi problémák. J. BRUNHES párisi egyetemi tanár előadásai nyomán megjelent az Annales Géographie 1913. január 15-i füzetében. Ford.: HÉZSER AURÉL. Földrajzi Közlemények, XLI. évf. 320-342.
- BULLA B. – MENDÖL T. (1999): A Kárpát-medence földrajza. KOCSIS KÁROLY Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében c. tanulmányával. Az Országos Köznevelési Tanács 1947. évi kiadása alapján közreadja a Lucidus Kiadó. Bp.
- BÜTTNER, M. (1974.): Religion and Geography. Impulse for a New Dialogue between Religionswissenschaftlern and Geographers. Numen, 21. 173-196.

⁴⁶ Az is igaz, hogy mostani vizsgálódásunk során ezekre – mint fent említettük – igen kevés figyelmet tudunk magunk is szentelni...

- CHOLNOKY J.(1910): A földrajzról. Földrajzi Közlemények, XXXIX. évf. 1-11
- CZIBULKA Z. (2002): 2001. évi népszámlálás. 5. Vallás, felekezet. KSH, Bp.
- CZIRBUSZ G. (1902): Magyarország a XX. évszáz elején. Polatsek-féle könyvkereskedés kiadása. Temesvár.
- CZIRBUSZ G. (1912): A nemzeti művelődés geográfiája és a geográfiai fatalisták. Eggenburger, Bp.
- CZIRBUSZ G. (1913): Művelődés geográfiám tengelye. Válasz Halász Gyula úrnak. Földrajzi Közlemények, XLI. évf. 68-69.
- CZIRBUSZ G. (1917): Az ember geográfiája. Az antropogeographia II. része. Bp.
- CZIRBUSZ G.: Az ember geográfiája és tanítás. Physicai vagy emberi geografia-e a fontosabbik? Klny. a Magyar Középiskola IV. évf. 8. számából. Stephaneum Ny., Bp.
- DEFFONTAINES, P (1948): Geographie et religions. Paris.
- ÉGER GY. (1990): Régió, etnikum, vallás. Varietas Historiae, Bp., 95-100.
- EKE P. (1990): A Föld népessége (*Bevezetés a népességföldrajzba*) In: FRISNYÁK S. (1990)
- ELEK P. (1937): Az egyke és a táj. Válasz, IV. évf. 10. sz. 616-624.
- FITOS V. (1917): Milyen tudomány a geográfia? Földrajzi Közlemények, XLV. évf. 362-392.
- FODOR F. (1933): Bevezetés a gazdaságföldrajzba. SZIT, Bp.
- FODOR F. (1947): A magyar katolicizmus földrajzi helyzete. Vigília, 12. évf. 6. sz. 366-368.
- FOGARASI Z. (1936): Magyarország népessége vallásfelekezetek szerint. Magyar Statisztikai Szemle, 14. évf. 9. sz. 755-771.
- FRISNYÁK S. (szerk.) (1990): Általános gazdaságföldrajz. Tankönyvkiadó, Bp.
- GERTIG B. (szerk.) (1979): Általános gazdasági földrajz. Tankönyvkiadó, Bp.
- GODÓ N. (2002): A viselkedésföldrajz alapjai. In: TÓTH J. (szerk.) (2002b) 160-189.
- HAJDÚ Z. (2002): Czirbusz Géza. A magyar társadalomföldrajz "temetetlen" megalapítója. In: ABONYINÉ PALOTÁS J. – BECSEI J. – KOVÁCS Cs., 2002. 109-120.
- HAJDÚ Z: (2001): Magyarország közigazgatási földrajza. Dialóg Campus Kiadó, Bp. – Pécs. (Dialóg Campus tankönyvek. Területi és Települési Kutatások, 17. kötet)
- HALÁSZ GY. (1913A): Egyetemünk és a földrajz. Egy harcos könyv bírálata. Földrajzi Közlemények, XLI. évf. 33-38.
- HALÁSZ GY. (1913B): Egyetemünk és a földrajz. Feleletül CZIRBUSZ GÉZA válaszára. Földrajzi Közlemények, XLI. évf. 69-71.
- HAVASS R. (1882): RITTER KÁROLY összehasonlító (bölcészeti) földrajza. Wilckers és Waidl, Bp.
- HAVASS R. (1891): Az Athosz-hegy és kolostorai. Földrajzi Közlemények, XIX. évf. 1-34.
- HENKEL, R. (2001): Atlas der Kirchen und der anderen Religionsgemeinschaften in Deutschland. Eine Religionsgeographie. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer
- HÉZSER A. (1915): A föld mohamedán lakossága. Földrajzi Közlemények, XLIII. évf. 132-134.
- HÉZSER A. (1922): Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre. Föld és Ember, 2. 16-34.
- HÉZSER A. (1930): Emberföldrajzi feladataink. Földrajzi Közlemények, LVIII. évf. 1-8.
- HÉZSER A. (1935): A kultúrák földrajzi alapjai. Földrajzi Közlemények, LXIII. évf. 317-321.
- HÉZSER A. (1939): Az emberföldrajz módszere. Földrajzi Közlemények, LXVII. 159-176.
- HOÓZ I. (1988): Demográfia. Tankönyvkiadó, Bp.
- HOÓZ I. (1995): Népesség és népesedés. Pécs
- HUNFALVY J. (1873): A földrajzi tudomány jelen állása. Földrajzi Közlemények I.

- HUNYADI L. (1993): A világ vallásföldrajza. VÉGEKEN K., Bp.
- HUNYADI L. (1998a): Általános vallásföldrajz. In: TÓTH J. – VUICS T. (szerk.) (1998) 325-347.
- HUNYADI L. (1998b): Az emberiség vallásai az őskortól napjainkig. Lipták Kiadó, Bp.
- HUNYADI L. (2002): Általános vallásföldrajz. In: TÓTH J. (szerk.) (2002a). 359-381.
- ILYÉS Z. (2001): Történeti földrajz – tájvédelem – tájtervezés. (Alkalmazott történeti földrajzi megközelítés) Földrajzi Konferencia, Szeged, 2001. (CD-ROM)
- KAAS I. (1873): A buddhismus és halottjai. Földrajzi Közlemények I. 123-163.
- KÁLLAI J. (1996): Az archaikus ember térszemlélete Pszichológia, 16. évf. 2. sz. 189-206.
- KARL J. (Ism.) (1927): OLVÁNYI JÓZSEF: A váci egyházmegye térképe 1927. Földrajzi Közlemények, 55. évf. 269-270.
- KEMÉNYFI R. (2003): A kisebbségi tér változatai. MTA Társadalomkutató Központ, Bp. (Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. Műhelytanulmányok)
- KERÉKES J. Z (1916): Magyarország legrégebb gazdaság-földrajza. Földrajzi Közlemények, XLIV. évf. 361-377.
- KOCSIS K. (1991): A Kárpát-Balkán régió változó etnikai-vallási arculata. Földrajzi Közlemények, CXV. évf. 3-4. sz. 165-189.
- KOCSIS K. (1993): A Dunakanyar etnikai és vallásföldrajza. MTA Földrajztudományi Kutatóintézete – Pest Megyei Könyvtár, Szentendre.
- KOCSIS K. (1996): A Kárpát-medence és Magyarország vallási viszonyainak területi jellemzői. In: PERCZEL GY. (1996) 157-173. (A vonatkozó rész: 172-173.)
- KOCSIS K. (1999a): Előszó az 1999. évi kiadáshoz. In: BULLA B. – MENDÖL T. (1999) 9-11.
- KOCSIS K. (1999b): Társadalom és gazdaság napjainkban a Kárpát-medencében. In: MENDÖL T. (1999) 339-378.
- KOCSIS K. (1999c): A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. Földrajzi Közlemények, CXXIII. évf. 1-2. sz. 11-18.
- KOCSIS K. (2003): A Kárpát-medence és Magyarország vallási viszonyainak területi jellemzői. In: PERCZEL GY. (2003) 171-173.
- KÓNYA I. (1963). Hogyan alakult ki Magyarország vallási térképe? Világosság, 4. évf. 7-8. sz. 445-449.
- LEEUW, G. v. D. (2001): A vallás fenomenológiája. Osiris Kiadó, Bp., 2001. (Osiris tankönyvek.)
- LENDVAI L. F. (1996): A földrajz filozófiája mint történetfilozófiai probléma. Magyar Filozófiai Szemle, 40. évf. 1-2-3. sz. 95-125.
- MAGYARORSZÁG... (Ism.) (1892): Magyarország róm. kath. egyházmegyéi a jelen időben. Készítették ORTVAY TIVADAR és HRUBANT LÁSZLÓ. (Diocesenes Rom. cath. regni Hungariae praesente tempore. TH. ORTVAY et LAD. HRUBANT fecerunt) Pozsony. Bp. Kiadja: STAMPFEL KÁROLY. Földrajzi Közlemények, XX. évf. 370.
- MELLÁR T. (2002): Bevezető. In: CZIBULKA Z. (2002.) 5-6.
- MENDÖL T. (1932): Táj és ember. Az emberföldrajz áttekintése. Magyar Szemle Társaság, Bp. (Kincsestár 46.)
- MENDÖL T. (1947): A magyar emberföldrajz múltja, jelen állása és feladatai. Néptudományi Intézet, Bp.
- MENDÖL T. (1999): A földrajztudomány az ókortól napjainkig. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- NÉMETH J. (1993): Napló [1898-1911] In: U.ő: Napló [1898-1911] Hét év [1914-1921] Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta: FÜZI LÁSZLÓ. Magvető Könyvkiadó, Bp. é. n. 19-130.

- NOPCSA F. (1907): A katolikus Észak-Albánia. Földrajzi Közlemények, XXXV. évf. 191-213, 243-258.
- NOVÁK L. F. (2001): A településnéprajz emberföldrajzi alapjai. In: A táj megértése felé. Tanulmányok a 75 éves PINCZÉS ZOLTÁN Professzor tiszteletére. Szerk ILYÉS Z. – KEMÉNYFI R.. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék – Esterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék, Debrecen – Eger
- ORTVAY T. – HRUBANT L. (Készítették) (1892): Magyarország róm. kath. egyházmegyéi a jelen időben. Készítették... (Dioeceses Rom. cath. regni Hungariae praesente tempore. TH. ORTVAY et LAD. HRUBANT fecerunt) Pozsony. Bp. Kiadja: STAMPFEL K.
- PAPP-VÁRY Á. – SEBŐK L. (1989): Egyházi igazgatás, 1984. In: PÉCSI M. (1989) 16.
- PÉCSI M. (szerk. biz. eln.) (1989): Magyarország nemzeti atlasza. National Atlas of Hungary. Kartográfiai Vállalat, Bp.
- PÉCSI M. – PETRI E. – KATONA S. (1968): A szovjet földrajztudomány félévszázados fejlődése. Földrajzi Közlemények, Új Folyam, XVI. (XCII.) k. 1. sz. 1-20.
- PÉCSI M (1965): A magyar földrajztudományok útja a felszabadulás óta és időszerű kérdései. Földrajzi Közlemények, Új Folyam, XIII. (LXXXIX,) k. 3. sz. 207-223.
- PERCZEL GY. (szerk.) (1996): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Egyetemi tankönyv. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- PERCZEL GY. (szerk.) (2003): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. Egyetemi tankönyv. Második, átdolgozott kiadás. ELTE Eötvös Kiadó, Bp.
- PERCZEL GY. – TÓTH J. (szerk.) (1994): Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza. ELTE Bp.
- PEZENHOFFER A. (1922): A demográfiai viszonyok befolyása a népszaporodásra. Bp.
- PFEIFFER M. (1926): A népesség vallása és a születési arányszám alakulása. Bp.
- PRINZ GY. (1936): Magyar földrajz. Magyarország tájrajza. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. (Magyar föld – magyar faj I. Magyar földrajz. Első rész.)
- PRINZ GY. (1937): Magyar földrajz. Az államföldrajzi kép. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. (Magyar föld – magyar faj III. Magyar földrajz. Harmadik rész.)
- PRINZ GY. (1942): Magyarország földrajza. Renaissance Könyvkiadó, Bp.
- PRINZ GY. – TELEKI P.(1936): Magyar földrajz. A magyar munka földrajza. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Bp. (Magyar föld – magyar faj. II. Magyar földrajz. Második rész.) (A vonatkozó rész PRINZ GY. munkája)
- PROBÁLD F. (1999): A földrajz fejlődése a XX. század második felében. In: MENDÖL T. 1999. 224-259.
- PUSKÁS L. (2001): Az erdélyi szászok és hagyatékaik: a templomvárak. A földgömb, XIX. évf. 2. sz. 38-49.
- RADÓ S. (1967): A világgazdaság földrajza. Gondolat, Bp.
- RADÓ S. (1969): A világgazdaság földrajza. Gondolat, Bp. 2., átdolgozott kiadás.
- RINSCHÉDE, G. (1999): Religionsgeographie. Das Geographische Seminar. Braunschweig.
- RÓNAI A. (1945): Közép-Európa Atlasza. Államtudományi Intézet, Bp. – Balatonfüred.
- RÓNAI A. (1993): Közép-Európa Atlasza. Szent István Társulat – Püski Kiadó, Bp. (Faksimile kiadás)
- RUH GY. (1941): Változások Európa népességének felekezeti megoszlásában 1830 és 1930 között, különös tekintettel Magyarországra. Magyar Statisztikai Szemle, 19. évf. 7. sz. 477-483.
- SÁRFALVI B. (1966): Az ember és a Föld. Bp.
- SCHNELLER K. (1923): Születési arány és vallásfelekezet. Pécs.
- SCHNELLER K. (1930): A magyarországi protestáns népesség demológiai sajátosságai. Miskolc.

- SEBŐK L. (1991): A katolikus egyházszerkezet változásai Trianon óta. Regio, 2. évf. 3. sz. 65-88.
- STATISTIKAI... (1885): Statistikai adatok. Földrajzi Közlemények, XIII. évf. (1885.) 322
- SZERDAHELYI CS. (1999): A katolikus Európa. Új Ember, Bp.
- TATAI Z. (1995): Gondolatok a vallásföldrajz kutatásához. In: Földrajz, regionális tudomány. (Tudományelméleti tanulmányok) (Regionális Tudományi Tanulmányok, 2. kötet.) [Elektronikus változat] Sorozatszerk.: NEMES NAGY J. HTML szerk.: CSÁKI L. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék Bp. 29-33.
- TATAI Z. (1997): A vallásföldrajzi kutatások szükségességéről. Földrajzi Közlemények, CXXI. évf. 3. sz. 230-233.
- TATAI Z. (1999): A vallásföldrajzi kutatások szükségessége. A földrajz tanítása, 1999. március. 28-32.
- TELEKI P. (1996): A földrajzi gondolat története. Kossuth Könyvkiadó. H. n.
- TOMKA M. (É. N.): A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúrák regionalitása. UNIWORLD Közhasznú Egyesület. Kultúrák Közötti Kommunikáció Szabadegyeteme. Összehasonlító vallástudomány és kultúrák közötti kommunikáció. <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu>
- TÓTH J. (szerk.) (2002a): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus, Bp. – Pécs (Dialóg Campus Tankönyvek)
- TÓTH J. (szerk.) (2002b): Általános társadalomföldrajz II. Dialóg Campus, Bp. – Pécs. (Dialóg Campus Tankönyvek)
- TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. (1997): A magyarság kulturális földrajza. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs. (Pannonia Tankönyvek)
- TÓTH J. – VUICS T. (szerk.) (1998): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg – Campus, Bp. – Pécs
- TRÓCSÁNYI A. (2002): A kulturális földrajz alapjai. In: TÓTH J., 2002. 336-357.
- TRÓCSÁNYI A. – TÓTH J. (2002): A magyarság kulturális földrajza II. Pro Pannonia Kiadó Alapítvány, Pécs. (Pannonia Tankönyvek)
- ÜRGE I. (1889): Khina földrajzi, népismei, vallási tekintetben. Földrajzi Közlemények, XVII. évf. 169-184.
- VINKOVICS M. (1983): Carl Ritter geográfiájának ontológiai alapjai. Földrajzi Közlemények, Új Folyam, XXXI. (CVII.) k. 121-129.
- VUKOVICH GY. (összeáll.) (1997): A demográfia alapjai. Miskolci Egyetemi Kiadó